

LA CONSTRUCCIÓ HISTÒRICA DE LA IDENTITAT CATALANA I ELS CONTACTES AMB AL-ANDALUS

Gentil PUIG I MORENO (UAB)

Aquest estudi va ser presentat a la primera "Trobada de les Tres Cultures a la Mediterrània Occidental: Passat, Present i Futur" (es tractava de les cultures aràbiga, catalana i jueva) organitzada per ERAIM i l'Estudi General Lul·lià de Palma de Mallorca, pel març del 1996, en la qual van participar deu investigadors universitaris de França, de les Balears i de Catalunya. Hem aprofitat aquesta ocasió per a afegir-hi dos apartats suplementaris per a presentar la diversitat del món i cultura jueus, així com del món i cultura musulmans.

INTRODUCCIÓ: HISTÒRIA I IDENTITAT

En analitzar i debatre el delicat tema històric però també tema molt antic i sempre actual de *les tres cultures del llibre*, existeix la possibilitat de caure en certes reduccions abusives que amaguen concepcions ingènuament etnocentrades i visions deformades de l'altre. En efecte, res no és tan temptador com presentar cada cultura com un producte acabat i genuí provinent de no sabem quina essència immanent que definiria, per exemple, la nostra cultura i el nostre ésser col·lectiu, enfront d'altres formacions culturals, sovint percebudes com a molt diferenciades culturalment, encara que —constatem-ho— molt poc allunyades en l'espai.

Cal doncs, de bell antuvi, evitar almenys dos esculls fonamentals. Es tracta, d'una banda, d'evitar l'amnèsia històrica (de la qual, els catalans, llevat és clar dels historiadors, patim encara massa sovint) i, d'una altra, evitar també la tendència al reduccionisme cultural (de la nostra pròpia cultura però, alhora, de les altres dues cultures, jueva i aràbiga). Aquest fet implica no únicament acceptar la realitat de la variació intracultural o del pluralisme intern, ans també referir-nos a la influència de les cultures veïnes.

Intentarem, en aquesta breu anàlisi, de repensar la història i tractar de partir de l'òptica interdisciplinària que permeten, ara més que mai, les ciències socials i humanes com la història, la sociolingüística, l'antropologia històrica i cultural i la psicologia social, perquè totes ens proporcionen enfocaments, instruments conceptuals i mètodes d'anàlisi idonis per a apropar-nos a la comprensió dels processos col·lectius i a la construcció de les identitats culturals.

Creiem que és impossible analitzar i entendre el nostre present i construir el nostre futur sense adquirir una comprensió, una reflexió i una assumpció del nostre passat immediat, mediat i llunyà. Sobretot si tenim en compte que aquest mateix passat no és únicament nostre, sinó que coincideix, és compartit i pertany també a la història d'altres pobles i altres cultures (en el nostre cas, relativament properes en l'espai i, malauradament, llunyanes en la comprensió), amb les quals també l'hem de compartir.

Aquest és precisament el cas de la cultura i de la identitat catalanes, com també de la major part dels pobles i de les cultures actuals. Són el resultat dels complicats i atzarosos avatars de la història, que, en alguns casos molt propers, com a Algèria, encara es va fent i desfent dramàticament. Nogensmenys, mentre la vida flueix, la història continua i la identi-

tat col·lectiva dels pobles (i de les nacions) es fa i es desfà, es va construint sense que mai es tracti exactament de la mateixa identitat. El que és realment delicat és d'esbrinar i de separar allò que és permanent i profund d'allò que és canviant i nou a cada cultura i a cada identitat.

Aquests plantejaments prenen encara més relleu si entenem la identitat com una noció complexa i dinàmica, és a dir, que pugui incloure alhora la dimensió temporal i espacial, l'aspecte objectiu i subjectiu, el criteri individual i col·lectiu, la dimensió sincrònica (situació precisa) i diacrònica (la història). Aquests criteris, aspectes i dimensions configuren la noció polifacètica de la identitat cultural d'un poble determinat (G. Puig-Moreno, 1991).

L'AMNÈSIA HISTÒRICA

Massa sovint els catalans definim la nostra identitat cultural com a poble a partir del caràcter gairebé exclusiu, vertebrador i fonamental de la llengua, com si la història no hi tingués un relleu ni un lloc gaire significatiu. És cert que cada poble defineix la identitat d'una forma diferent, només vull remarcar que la història a Catalunya no compleix generalment el paper que hauria de tenir. Ens podem demanar si no és a causa d'una mena de "cronocentrisme" que conduiria a pensar que el present és el temps gairebé únic o l'únic rellevant, i que el passat és el domini exclusiu dels historiadors. No és així per a altres pobles i cultures, que atorguen criteris diferents per definir la seva pròpia identitat; identitats tan o més fortes que la nostra, com és, per exemple, la identitat del poble jueu, que dona un pes considerable a la història.

Centrant-nos en la història a Catalunya, no tractarem en aquest estudi de referir-nos a la història més llunyana de l'antiguitat o de l'imperi romà que ja palesava una estratificació i una interrelació cultural i humana no gens negligible entre pobles molt diversos com els ibers, els vascons, els celtes, els fenicis, els grecs, els romans, els jueus, els cartaginesos, els visigots. Volem, en aquest cas, posar èmfasi més aviat en una època més recent i significativa: els francs, els berbers i els àrabs, que demostren, amb tots els altres pobles que Catalunya sempre ha estat una *terra de pas* nord-sud i sud-nord, però també una *terra de marca*, que l'ha convertida en un gresol eficaç de nombroses cultures, primer, mediterrànies (provinents del sud i de la Mediterrània) i, més tard, carolíngies i germàniques (provinents del nord).

Volem referir-nos, encara que sigui breument, però partint d'una concepció socio i psicohistòrica, a aquest període prou significatiu que va durar gairebé cinc segles (dels segles VIII i IX a mitjan segle XII), massa sovint oblidat o negligit, potser perquè no coincideix amb una certa concepció immanent i etnocentrada de la nostra pròpia identitat. Període que, a més, coincideix amb el naixement i l'estructuració de la identitat catalana.

L'arribada dels musulmans a Catalunya

L'arribada en terres catalanes dels exèrcits berberomusulmans del berber Tàriq (713) i de l'àrab Músa ibn Nusayr, d'al-Hurr (717) i d'al-Samh (720), marcarà la fi del regne gòtic, que de feia temps s'anava deteriorant, amb certes resistències a Tarragona, Mataró i Empúries, i certes capitulacions, com a Tamarit, Fraga i Barcelona. L'any 720 els musulmans travessen els Pirineus i ocupen Narbona i tota la Septimània, l'any 725. A la invasió arabigornu-

sulmana s'oposarà, bastant ràpidament, l'inici d'una resistència francocristiana dirigida i simbolitzada per Carlemany (768-814) i, posteriorment, es consolida una relativa estabilitat de la Marca Hispànica, (800-890) situada a menys de cent quilòmetres al sud i a l'oest de Barcelona al llarg de les conques del Llobregat i del Cardener avall. Durant aquests dos segles i escaig, Saragossa, Osca i Lleida –que només serà reconquerida per Ramon Rerenguer IV l'any 1149– seran musulmanes i s'hi aniran desenvolupant una població i un art mossàrabs.

Els mossàrabs –cristians que vivien en territoris musulmans –eren súbdits protegits pels àrabs i formaven comunitats bilingües (català i àrab), característica que indica la mateixa creació d'un lèxic provinent d'uns parlars híbrids, que ara retrobem en topònims d'arrel aràbiga com *Benavit*, *Cabrafeixet*, *Campello*, *Canadello*, *Carraixet*, *Focarillo*, *Funxinxella*, *Garranxa*, *Granadella*, *Ondarra* (afluent del Segre), *Pinello*, *Porrera*, *Saratella*, *Sofondo*, *Vandellòs*, *Vilar de Canes*, etc., o noms com *clotxa* (clotet), *cuquello* (cucut), *fardatxo* (llangardaix) *fondello* (entrecuit), *orandella* (oreneta), *orxata* (beguda d'ordi), *mucegello* (rata pinyada), etc. Els mossàrabs es convertiren molt sovint en fecunds intermediaris culturals, gràcies a les relacions establertes amb els cristians lliures de l'altra banda de la frontera.

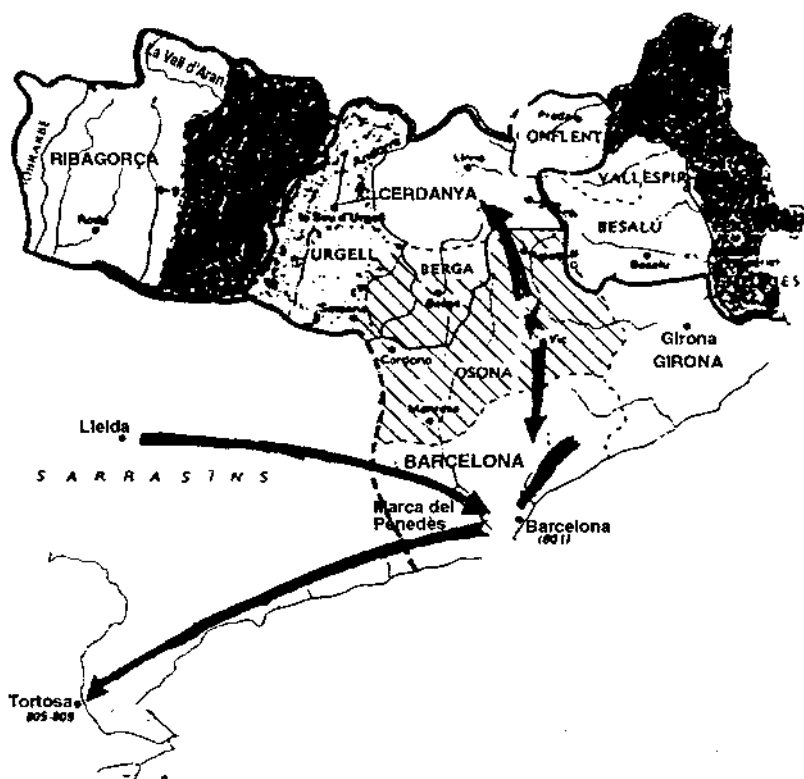
La permanència dels musulmans a Barcelona fou, amb tot, d'una durada relativament curta (del 714 al 800) i, de fet, va existir una certa estabilització de la "frontera" amb els territoris musulmans d'Al-Andalus a la mateixa Catalunya actual! No hi ha dubte que aquesta realitat històrica sobtaria més d'un incrèdul avui mateix a Catalunya.

La repoblació de l'Urgell, el Luçanès, el Berguedà, Osona, el Moianès i el Bages, reiniciada cap a l'any 830 i continuada per Guifré el Pelós l'any 887, serà lenta, i al principi, demogràficament feble. Fins i tot en alguns casos (Sant Llorenç de Morunys, 885) seran ajudats per mossàrabs procedents del migjorn islàmic. El moviment repoblador continuarà i s'intensificarà en aquesta àmplia zona fins a l'any 935. Aquesta repoblació serà facilitada per la fragmentació del poder musulmà.

Dels Pirineus-refugi a la conquesta de l'espai agrari de les planes de la Catalunya central de la Marca Hispànica passaran, segons les comarques, d'un a dos segles (XI i XII). Les comarques de l'interior (massís del Montseny, massís de Montserrat, alta vall del Tenes, muntanya de Sant Llorenç de Munt) eren més protegides que les comarques de la costa (Empordà, Gironès, Maresme, Barcelonès). La situació a la "frontera" (noció molt significativa utilitzada per certs historiadors) era diferent. El domini hi era imprecís perquè en els límits existents entre el territori musulmà i el territori cristià existia una ampla i variable terra de ningú, on sols s'arriscaven els "homes de frontera", pagesos valents que ocupaven zones en les quals es podien protegir, com Olèrdola, dotada de muralles romanes. Aviat els comtes ompliren la zona fronterera de castells fortificats. L'historiador francès Pierre Bonnassie (1957) indica que durant aquest "període de conquesta i de repoblació van existir contactes i que es forjà una dinàmica que contrasta amb l'atonía de les terres ultrapirenenques. Es tractava d'un moviment enriquidor que barrejava gent portadora d'herències racials i culturals diverses".

Els segles XII i XIII corresponen a la reconquesta de la Catalunya Nova, de Mallorca i de València (Mallorca, 1229-32; Menorca, 1231; Eivissa, 1235; Borriana, 1236; València, 1238; Xàtiva, 1244; Alacant, 1265). L'expansió militar i de població nord-sud a la façana mediterrània (sobre la qual certs valencians actuals haurien de pensar) serà d'una verticalitat colpidora i serà alhora curiosament paral·lela a l'expansió galaicoportuguesa, que marca també una verticalitat nord-sud a la banda atlàntica, comparable a la del castellà, al centre peninsular, cap al sud.

Vegem-ho en el mapa de la Catalunya Vella que mostra la situació i els canvis territorials, amb incursions a banda i banda, que van transcórrer del segle IX al XIII pels territoris d'Al-Andalus i, més tard, pels territoris del que esdevindrà la Catalunya Nova.

El fet que els contactes comercials i culturals, però també els conflictes bèl·lics, es mantinguessin durant prop d'un segle en el mateix territori del primer nucli de la Catalunya Vella (segle IX) i de prop de tres segles en l'expansió vers la Catalunya Nova (segles IX, X, XI), lentament "reconquerida", va condicionar, d'una banda, la cultura catalana, que va manllevar nombrosos aspectes de la llengua i cultura a l'àrab amb topònims com *Aldea*, *Almenara*, *Alcanar*, *Alcarràs*, *Bufalà*, *Calaf*, *la Ràpita*, etc., i amb lèxic com *alfàbrega*, *alcalde*, *alcova*, *alcohol*, *àlgebra*, *albarà*, *arracades*, *assassí*, *atzavara*, *atzerola*, *atzucac*, *barnús*, *cascall*, *carbassa*, *catifa*, *carxofa*, *cotó*, *drassana*, *flassada*, *garbell*, *garbí*, *garrofa*, *gatzara*, *gerra*, *llebeig*, *llimona*, *magatzem*, *matalàs*, *midó*, *quitrà*, *safareig*, *safrà*, *sarró*, *sèquia*, *setrill*, *sofà*, *rajola*, *rambla*, *ratxa*, *sanefa*, *sucre*, *tarima*, *taronja*, *tassa*, *tramús*, *xaloc*, *zenit*, *zero*, etc.

Aquests nombrosos contactes entre àrabs i catalans van crear, d'una altra banda, durant aquests segles, una "cultura de frontera", expressió d'historiadors com Ramon d'Abadal (1953) i J.M. Salrach (1987), que es refereixen als nombrosos contactes i intercanvis que podem qualificar d'interculturals, segurament intensos, que van existir durant aquest llarg període.

Un altre historiador, com Ferran Soldevila (1975), tractarà de relativitzar la influència musulmana en la formació de la llengua i la cultura catalanes pretextant que aquesta influència va ser molt més intensa a les Balears i a València que no pas a Catalunya. Sens dubte.

Per contra, l'historiador Fernand Braudel (Arxiu de Simancas, 1927), especialista de la Mediterrània, insisteix en els contactes entre els mariners i comerciants catalans i els diferents pobles musulmans de l'arc magrebí de la Mediterrània a partir del segle XI fins al segle XIV.

Documents del segle XIII assenyalen la presència de catalans i d'aragonesos a Tunis, Constantina, Tlemcen, Oran i el Marroc. Exportaven sobretot cereals, ferro forjat, objectes manufacturats, veles i fins i tot armes. Lluitaven contra la competència de Venècia, Gènova, Pisa i Florència.[...] Gràcies a llur activitat, habilitat i energia, els catalans varen guanyar un lloc rellevant en els mercats magrebins i fins i tot en el comerç de les caravanes en direcció al Sudan.

En un context més vast, doncs, mediterrani i no exclusivament peninsular, hem d'entendre les nocions de contacte, d'intercanvi o de "cultura de frontera". En efecte, com podem entendre aquesta anomenada "cultura de frontera"? Com una situació excepcional d'intercanvis comercials, humans, interculturals i artístics enriquidors i dinamitzadors per a ambdues cultures? O només l'hem d'entendre com una situació feta d'antagonisme i de lluita constants per l'hegemonia militar (existeixen durant el segle IX, per exemple, atacs francs a Tortosa, l'any 809, o incursions i atacs musulmans a Barcelona, l'any 897), o especular encara en les oposicions religioses i culturals irreductibles? És més que probable que totes dues dinàmiques hagin pogut coexistir simultàniament.

Nogensmenys, sigui com vulgui, no es pot negar que el contacte i/o el conflicte (cf. el xoc cultural, analitzat teòricament per C. Camilleri i M. Cohen-Emerique, 1989) van existir realment durant segles i que aquest fet és particularment significatiu per a la construcció de la identitat catalana. En efecte, aquesta mateixa història comuna, mai anomenada catalanomusulmana, que ha estat massa sovint ocultada o negligida, en benefici, al contrari, del contacte i de la influència cultural i humana carolíngies, ens demostra un altre aspecte que enllaça amb el tema següent, que es refereix a l'error del reduccionisme i de l'etnocentrisme.

REDUCCIONISME, ETNOCENTRISME CONTRA DIVERSITAT CULTURAL

El reduccionisme cultural, és a dir, la presentació selectiva dels trets que hom creu més significatius de la identitat o de la cultura, és certament l'actitud predominant més espontània que podem observar en certes descripcions històriques (F. Soldevila, 1975, dedica una sola pàgina a la dominació musulmana en el seu *Resum d'història dels Països Catalans*).

En conseqüència, evitar i combatre el reduccionisme històric, cultural o lingüístic, així com també l'etnocentrisme que gairebé sempre l'acompanya, significa alhora tractar d'oprar sistemàticament pel reconeixement de la diversitat i del variacionisme, perquè corresponen més directament a la realitat observable tant des del punt de vista històric com de l'ètnic, econòmic, artístic, religiós, cultural i lingüístic.

L'etnocentrisme era i és encara un fenomen gairebé universal, sobretot en les cultures occidentals de l'època, que com més importants més etnocentrades eren. Cal entendre l'etnocentrisme com una tendència molt marcada a privilegiar els interessos i l'òptica del propi grup cultural i a convertir-lo en l'únic punt de referència i a considerar-lo com a model exclu-

siu. L'etnòleg francès Michel Panoff (1973) precisa que "l'etnocentrisme correspon a les actituds dels membres d'un grup o d'una societat que interpreten tots els fets històrics, socials i culturals a partir dels únics que realment coneixen, és a dir: els seus".

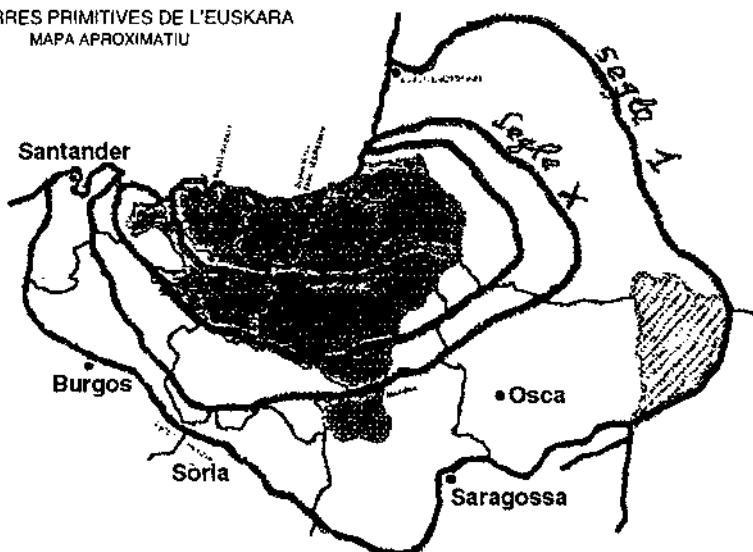
Per una concepció de la cultura catalana menys etnocentrada

En parlar de la formació històrica de la cultura catalana hem de referir-nos, encara que sigui breument, d'una banda, al contacte anterior a la romanització del substrat de les cultures i llengües vascones o èuscars dels alts Pirineus (Aran, Andorra, Pallars Sobirà, Alta i Baixa Ribagorça, Llitera i Alt Urgell), que posseïx també el substrat cultural i lingüístic de l'aragonès, i d'una altra banda, a la influència posterior de les cultures i llengües de la Septimània (que, segons l'historiador Ferran Soldevila, prefigurava ja, en aquell moment, un Estat catalanooccità incipient). Es tracta del contacte prolongat durant segles amb unes llengües i unes cultures llatines veïnes, anomenades ara genèricament *occitanes*.

De fet, aquestes llengües i cultures eren llenguadociana (la Septimània) i provençal. Aquesta darrera generarà la primera literatura romànica portadora d'un intens moviment literari difós pels trobadors, que influirà decisivament en l'emergència dels primers textos lírics catalans. Pel que fa a la Septimània, que ja existia de feia segles, durant els regnes visigòtics, comprenia els comtats de Rasés, Lodeva, Besiers, Nîmes, Agde, Narbona i Carcassona, que seran els primers a alliberar-se dels musulmans. Precisament, d'aquests mateixos comtats van sorgir insignes caps de família de les primeres cases comtals catalanes.

Tant en l'un cas com en l'altre, el contacte amb aquestes dues cultures (amb el basc, no indoeuropeu i molt diferenciat del català, i amb el llenguadocià, llatí i poc diferenciat) ha aportat a la cultura catalana un fons de tradicions i d'elements lingüístics, literaris i culturals notables. Certs estudis lingüístics de toponímia (Ramón Menéndez Pidal, 1950; Joan Coromines, 1965) han analitzat aquestes aportacions. La toponímia pirinenca d'origen vasco es reflecteix en noms de pobles com *Alòs, Àneu, Arestui, Àrreu, Arròs, Benabarre, Baiasca, Dorve,*

LES TERRES PRIMITIVES DE L'EUSKARA
MAPA APROXIMATIU

Erill, Esterri, Escalarre, Espot, Estell, Ginestarre, Gerri, Isavarre, Llavorre, Llesp, Llesui, Norís, Sauri, Sorpe, Sort, Suert, Terveu, Tor, Unarre, etc.

En aquest mapa podem observar l'estrany fenomen de la progressiva retirada, segle rere segle, de la llengua basca fins a la difícil situació actual. Pel que fa a la influència del basc sobre el naixement del català (segles IX i X), remarcuem que existeix un retrocés del basc, del segle I al segle X, a la zona nord-occidental del territori català (ombrejada) que correspon a les comarques estudiades per Joan Coromines (1932-1965).

Així doncs, pel que fa a la cultura catalana, hem volgut demostrar, amb aquests exemples, que la dinàmica i la diversitat internes (intraculturals) i els nombrosos contactes externs (interculturals) l'han fortament configurada i marcada d'ençà de l'inici. I si bé hem insistit en els contactes interns i externs amb la cultura d'Al-Andalus, no és menys cert que els contactes amb les comunitats jueves instal·lades a Catalunya d'ençà de l'època romana o potser anteriorment (ningú no ha sabut datar amb precisió llur arribada) han estat també significatives perquè van conviure durant molts segles a Catalunya, i perquè només una part dels jueus dels calls catalans marxaren després de l'edicte d'expulsió del 1492.

Nombrosos altres jueus es quedaren. Importa poc de saber si eren "conversos" o "marrans", el fet més significatiu és que s'integraren al fons cultural i humà de Catalunya. Fet que fa avui difícil poder realment afirmar que a Catalunya alguna persona té, o bé que ningú no té cap mena d'ascendència jueva. Aquesta, per a algú, insòlita suposició (que els biòlegs entendran) ens condueix a pensar en la cultura jueva a Catalunya i en el món.

Com es pot notar, hem tractat d'inspirar-nos en la teoria de la filologia històrica dels substrats lingüístics (anterior a la romanització, com l'iber, el celta o el vasco), dels adstrats (posterior a la romanització, com el germànic o l'àrab), i finalment, dels superstrats (influències lingüístiques i culturals més recents) perquè pot ser realment estimulants per a entendre millor els fenòmens derivats de la superposició i progressiva integració de les diferents aportacions al·lògenes a les llengües i a les cultures "d'origen", en aquest cas, prellatines i llatines.

La paradoxa de l'universalisme i de la diversitat del món jueu

De la mateixa manera que tenim tendència a manifestar una visió etnocentrada de la nostra pròpia cultura, amb més motiu encara tenim sovint una visió reductora i estereotipada de les altres cultures. És particularment cert per a les cultures jueva i musulmana que haurien de formar part del nostre patrimoni. Podem extrapolar el plantejament i considerar la diversitat i la variació cultural com un fenomen universal de totes les cultures, de tots els pobles.

Tampoc la cultura i el poble jueu no podien escapar a aquesta consideració. El poble i la cultura jueves són realment paradigma de diversitat, segurament a causa d'una diàspora cinc vegades mil·lenària. Universalisme i tradició, sefardisme i asquenassisme, diàspora i sionisme són els grans eixos d'aquesta llarga, vasta i fecunda diversitat temporal i espacial. No desitgem desenvolupar ara i aquí el tema de la cultura jueva amb totes les seves nombroses implicacions i dimensions. Nogensmenys, volem indicar algunes consideracions d'ordre general que palesen l'existència d'una diversitat inqüestionable, que podem trobar dins la cultura i la tradició jueves i que posen en relleu la paradoxa de la diversitat i de la universalitat.

Hem de referir-nos, en primer lloc, a la tradició universalista i humanista del judaisme, il·lustrada pels grans pensadors, com B. Spinoza, K. Marx, S. Freud, F. Kafka, A. Einstein, R. Oppenheimer, L. Wittgenstein, E. Durkheim, C. Levi-Strauss, J. Aron, E. Levinas, N. Chomsky, etc., en oposició a la cultura religiosa i tradicional i posteriorment sionista.

Lejzer Ludwik Zamenhof (1859-1917), que va ser el creador genial de l'esperanto, il·lustra perfectament la posició universalista; per contra, el seu contemporani Eliezer Ben Yehuda (1858-1922), que s'instal·là a Jerusalem l'any 1881 i va ser el normalitzador de l'hebreu modern, il·lustra la posició sionista. Ells dos han simbolitzat i encara simbolitzen, en certa manera, aquesta mateixa oposició o complementarietat de la cultura jueva.

En segon lloc, podem oposar la tradició sefardita (d'origen espanyol o mediterrani) a la tradició asquenasa (alemanya i de l'Europa central), en el primer cas, amb les llengües judeoespanyoles (entre les quals trobem el catalònic i l'aragònic, que han estat analitzats per David Gold (1976) i, en el segon cas, les llengües judeoalemanyes o jiddisch (M. Berthelot, 1995). També la diversitat es multiplicà quan aquestes cultures arrelaren en els països de totes les ribes de la Mediterrània, de l'Àfrica del nord (Magreb) o dels països de l'Orient Mitjà (Iraq, Iran, Turquia, Síria, etc.). Un cas a part, resultat de l'holocaust, de la voluntat de l'ONU i del moviment sionista, és el nou Estat d'Israel, creat l'any 1948, que, de fet, rebrà en el seu territori cultures originàries de més de cent països diferents. Una nova torre de Babel.

Hi afegim que, per sobre d'aquesta impressionant diversitat, existeix el fenòmen d'una diàspora jueva més de cinc vegades mil·lenària (l'any 1998 correspon a l'any jueu 5.758), que implica, com és ben comprensible, una dispersió i una variació culturals enormes en el món sencer, que no significa, malgrat tot, pèrdua de la identitat jueva fonamental. Els jueus falaiques, provinents d'Etiòpia, en són potser un dels últims exemples més colpidors.

Finalment, pel que fa als jueus de Catalunya, ja ens hem referit a la seva llarga presència abans de l'expulsió del 1492, així com també a la posterior conversió forçada dels que es van quedar, malgrat tot, a Sefarad. Només desitgem assenyalar que el retorn al país del qual van ser foragitats, ara fa cinc-cents anys, començat tímidament al final del segle passat, ha esdevingut actualment un fet altament simbòlic des del punt de vista qualitatiu per a la societat catalana. Aquest retorn ha estat continu durant tot aquest segle però quantitativament poc significatiu (de tres a quatre mil persones a Catalunya i unes dotze mil a tot Espanya).

L'enorme diversitat del món musulmà

Sense pretendre tampoc ser un especialista de la qüestió musulmana (encara que vaig viure i treballar a Algèria del 1962 al 1965, els tres primers anys de la independència amb el govern de Ben Bella, com a cooperant en temes d'alfabetització), només desitjo poder aplicar la mateixa òptica variacionista al món i a la cultura musulmes, que, en el seu cas, té una extensió territorial considerable que avui s'estén del Marroc a Indonèsia, al Senegal, al Sudan i a molts països de l'Àfrica central, passant per la majoria dels països de l'Orient Mitjà, per l'Índia, el Pakistan, l'Afganistan i molts països de l'antiga Unió Soviètica. Existeix una gran varietat de règims polítics i/o religiosos dins el món musulmà.

De fet, "Tradicionalisme i Progressisme musulmans lluiten entorn de dues visions idealitzades de la història", tal com nota Mikel de Epalza (1994). Alguns d'aquests països tenen actualment governs islàmics (l'Aràbia, Mauritània, el Pakistan, el Sudan i l'Iran) i d'altres països han tingut estats àrabs laics i progressistes (com Turquia amb el règim d'Ataturk, Egipte amb el de Nàsser, l'Algèria de Ben Bella i del berber Ait Ahmed, etc.). Darrerament, a molts d'aquests mateixos països musulmans es desenvolupen moviments integristes radicals. Les causes profundes, socials i psicològiques d'aquest dramàtic fenomen mereixen ser urgentment estudiades i combatudes pels mateixos interessats, però també per l'opinió pública mundial.

Tant del punt de vista ètnic (dels primers pobladors berbers de l'atles cromanionà, als àrabs d'origen semític, als grups ètnics d'origen centreafricà –hausses i peuls–, als grups ètnics originaris de la Xina, de l'Índia i d'Indonèsia), com del punt de vista lingüístic, cultural, religiós i dinàstic, la diversitat és realment considerable.

Les dinasties musulmanes

Només resumirem cronològicament a continuació les dinasties que ens semblen més significatives del món musulmà, algunes de les quals poden superposar-se, és a dir, coincidir històricament però en territoris i en zones d'influència diferents.

Citem de bell antuvi la primera dinastia dels omeies de Damasc (603-750), després s'imposen durant molts més segles els abbàssides de Bagdad (762-1258), que es van estendre considerablement des del riu Ebre fins a l'Indus i a Samarcanda a l'Índia, amb dinasties de 37 califats, que van desplaçar els omeies cap a occident. Aquests darrers van assentar-se a la península Ibèrica del 756 al 1031.

Existeixen altres dinasties com els fatimites del Iemen (909-1171), que coincideixen històricament amb els abbàssides; els idríssides, del Marroc (segle IX); els almoràvits, provinents del Sàhara (1042-1250), que cap al 1100 ocupaven des del Senegal fins a Catalunya i les Balears; els almohades, berbers de l'Atles (1121-1269), que van desplaçar i més tard substituir els almoràvits; i els marínides, dinastia berber (segles XIII-XV).

Citem finalment, els nassarites, l'última dinastia àrab del regne de Granada (1231-1492), últim regne islàmic peninsular, iniciada per Muhammad ibn Yūsuf ibn Nasr, després de la desfeta almohade de Las Navas de Tolosa del 1212, i que va perdurar més de dos segles i mig, fins a la seva caiguda l'any 1492. Muhammad XI, Abū 'Abd Allāh (anomenat Boabdil pels cristians peninsulars), va ser l'últim rei musulmà de la dinastia nassarita de Granada.

La diversitat religiosa del món musulmà

La diversitat religiosa dels musulmans és també considerable. Les tendències més rellevants i més conegudes són, d'una banda, els xiïtes (de l'àrab *xi'at Ali*: partidari d'Ali, ibn Abū Talib, cosí, fill adoptiu i gendre de Mahoma, atès que era casat amb la seva filla Fàtima, divinitzada pels xiïtes) van provocar el cisma més gran de l'islam al final del segle VII en oposar-se als sunnites, que hi eren majoritaris. A l'origen, era un moviment més aviat polític, atès que s'oposava a la legalitat de la succeció del Profeta. Consideraven que el califa s'havia de limitar al rol carismàtic d'imam i que no podia assumir cap poder temporal, tal com preconitzaven els sunnites. Els perses adoptaren el xiïsme per tal de lluitar contra la dominació àrab dels omeies. Més tard, el moviment xiïta es va transformar en secta religiosa. Els xiïtes són actualment minoritaris en el món islàmic. Només són majoritaris a l'Iran, l'Irak, el Iemen del Nord i el Panjab. Entre els xiïtes, els ismaïlites han estat els més radicals.

Però la tendència religiosa més nombrosa de l'islam la constitueixen els sunnites (de l'àrab *sunna*, 'el qui segueix la tradició'), que van acceptar a l'origen com a successors del Profeta els quatre primers califes omeies. El sunnisme oficial, que agrupa nou de cada deu musulmans, defuig la modernitat i vol respectar la moderació i el seny, com ho comenta J. Manyer (1992) –i al qual remetem per a qualsevol consulta de tipus més estrictament religiós–. Més tard, els sunnites van dividir-se en quatre grans ritus juridicoreligiosos: els hane-

fites, els xafeïtes, els malikites i els hanbalites. Els sunnites són actualment majoritaris a l'Àrabia, Egipte, Líbia, Somàlia, el Sudan, el Magreb, l'Índia i Indonèsia.

Molt aviat, paral·lelament a la difusió d'un islam primitiu, hem de fer referència al sufisme, com a un misticisme musulmà que es desenvolupa a Bagdad a partir dels segles VIII i IX. El sufisme es basa en els versets escatològics (els que fan referència a la mort, la resurrecció i el judici final) de l'Alcorà i insisteix en tot el que afavoreix una visió subjectiva i intuïtiva més que no pas racional. El sufisme rep la influència hel·lenística, zoroàstrica, cristiana i hindú (concretament la noció de nirvana). Al segle X, esdevenen monistes, doctrina que preconitza una visió en què tot és d'essència divina. Els sunnites majoritaris els toleraran, sobretot a l'Àfrica del nord on instauren un sistema de directors espirituals, semblants als sants dels cristians. A partir del segle XII es creen diverses ordres sufistes (Qadiriya, Rifaiya, Mawlawiya), aquests últims anomenats també *dervixs voltants* que psalmodien lletanies de l'Alcorà a l'infiní i volen establir el contacte entre la terra i el cel, entre la matèria i l'esperit.

Ha existit, doncs, i existeix encara, un ventall de tendències i de ritus comparables a les dues altres grans religions del llibre, jueus i cristians. Ja hem citat els hanefites, seguidors d'Abū Hanifa (696-767), un dels quatre ritus ortodoxos sunnites; els malikites, seguidors de Mālik Ibn Anas (710-795), important ritus juridicoreligiós, corrent del qual Ibn Khaldun (1332-1406) fou un dels més grans filòsofs de l'islam, precursor de l'humanisme i de la sociologia; finalment, els hanbalites, seguidors d'Ahmad Ibn Hanbal (780-855), una de les quatre grans escoles jurídiques del vast i variat islam sunnita.

L'arabista J. Manyer fa també referència a un islam reformador, el wahhabisme, que apareix al segle XVIII, al desert de l'Àrabia, amb la decadència de l'imperi otomà i que predicava un retorn a l'islam primitiu enfront del culte dels sants i de les sectes acceptades pel sunnisme. Al principi del segle XIX, el wahhabisme va saltar a la política amb el xeic Muhammad Ibn Sa'ud i l'any 1924 fundà l'actual Àrabia Saudita, en la qual regna encara.

Com podem observar, el conjunt d'aquests aspectes ètnics, històrics, culturals i religiosos configuren una diversitat del món musulmà realment considerable.

Moriscos i conversos

Pel que fa als moriscos (musulmans espanyols que s'havien quedat a les zones en què vivien de feia quatre o cinc segles i que van haver de convertir-se al catolicisme), és un fenomen estrictament hispànic que té lloc després de la reconquesta i la caiguda de Granada (1492), comparable, en part, a la situació dels conversos jueus, amb qui van haver de compartir una mateixa situació d'expulsió, d'assimilació o de marginació. L'any 1499, el cardenal Cisneros obliga els moriscos a la conversió. Van ser comunitats agràries ben estructurades fins al segle XVII, en què són finalment suprimides, després de revoltes durament reprimides, com les de 1568-1570 a les muntanyes de Las Alpujarras (Granada). El 22 de setembre de 1609, prop de 300.000 moriscos són expulsats (sobretot de València, 135.000) pel marquès de Caracena, situació que provoca greus dificultats socioeconòmiques. Recordem que Espanya, sota el regnat de Felip III (poder exercit realment pel duc de Lerma), continua, amb moltes més dificultats, la colonització a l'Amèrica Llatina encetada pel seu pare Felip II, i coneix, en efecte, greus dificultats financeres agreujades per l'expulsió dels moriscos (Rodrigo de Zayas, 1992).

Finalment, i tornant a la situació actual, volem referir-nos als moviments migratoris musulmans dels anys seixanta ençà, sobretot nord-africans, provinents de l'Arc Magrebí

(Tunísia, Algèria i Marroc), països situats a la zona sud-occidental de la Mediterrània, primer cap als països nord-europeus (França, Bèlgica, Suïssa, Alemanya) i, més recentment, vers l'Arc Llatí (Itàlia, França i Espanya, o, més concretament, la Toscana, Provença, Catalunya, València i Andalusia oriental), països situats a la zona nord-occidental de la conca mediterrània. Actualment, doncs, és possible parlar ara d'un islam a Europa (amb més de tres milions de musulmans), on, en molt països, s'ha convertit ja en la segona religió.

CONCLUSIONS

Les nombroses qüestions plantejades a les dues zones mediterrànies, de l'Arc Magrebí, al sud, i de l'Arc Llatí, al nord, a les quals acabem de referir-nos, són altament significatives, des del punt de vista històric, econòmic, polític, demogràfic, cultural i simbòlic, perquè ens obliguen indefugiblement a reiniciar uns contactes, així com a fer front a nous reptes molt significatius per al futur d'aquesta regió del món tan sensible.

Parlar actualment del passat, del present i del futur de l'Arc Llatí i de l'Arc Magrebí sembla, realment, ara per ara, una qüestió delicada i difícil, en la mesura que existeix un desconeixement profund, resultat de segles d'etnocentrisme a banda i banda de la Mediterrània, entre cultures i pobles que van conviure junts durant segles, com acabem de veure. Precisem, però, que per moltes raons (colonialisme i immigració) els magrebins ens coneixen segurament molt millor que no pas a la inversa.

Els nous corrents migratoris ens obliguen a dinamitzar els intercanvis socioeconòmics (que ja han començat i s'hauran d'intensificar) i a desenvolupar els contactes i les interaccions culturals que poden desembocar en una comprensió més gran i una nova interculturalitat, que cal *retrobar* i *reconstruir* urgentment, partint del nostre passat comú.

Diversos "escenaris" o possibilitats són previsibles en aquesta zona de la Mediterrània, en els quals la Conferència Euromediterrània de Barcelona ha començat a treballar. Un dels possibles es refereix a l'endegament de polítiques de cooperació encaminades al desenvolupament econòmic de la riba sud de la Mediterrània occidental. Aquesta cooperació arriba potser un xic tard, després d'haver-se començat a desplegar l'integrisme islàmic i a paralitzar certs programes d'intercanvi comercials i culturals. No podem ni volem imaginar un "escenari" catastrofista, que trencaria les relacions entre els pobles de les dues ribes.

Creiem profundament que els països de l'Arc Llatí, en general, i de Catalunya, en particular, atès que precisament és situada al centre d'aquest mateix Arc Llatí, tenen una gran responsabilitat en el desplegament d'aquestes relacions de cooperació. Sobretot perquè, d'una banda, hem tingut històricament aquestes relacions, atès que Catalunya ha estat *terra de marca* durant més de dos segles (cal, però, retrobar, aprofundir i cultivar aquesta memòria) i, d'altra, som països molt propers geogràficament, units més que separats per la Mediterrània (*cf.* els estudis de l'historiador de la Mediterrània Fernand Braudel).

Existeixen, doncs, nombrosos elements històrics, geogràfics, humans i culturals comuns que vertebraven totes les nostres identitats, les del nord i les del sud, i sobre les quals, potser, encara no hem suficientment reflexionat, treballat i après prou.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. D' (1953), "El paso de Septimania del dominio goda al franco a través de la invasión sarracena", p. 720-768, a *Cuadernos de Historia de España*, XIX, Buenos Aires, p. 5-54.
- BERTHELOT, M. (1995), *Cien años de presencia judía en la España contemporánea*. Volum II de la Col·lecció ERAIM. Barcelona: Edicions KFM. 225 p.
- BONNASSIE, P. (1957), "Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'occident du moyen-âge, (IVe-XIe siècles)", a *Cahiers de Civilisation Médiévale*. XXVII Année.
- BRAUDEL, F. (1977), *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Tom I: *L'espace et l'histoire*. París: Editions Flammarion.
- BRAUDEL, F. (1996), *Autour de la Méditerranée*. 1r volum (recull d'estudis i escrits històrics inèdits). París: Editions de Fallois. p. 36-38.
- CAMILLERI, C., i COHEN EMERIQUE, R. (1989), *Choc de cultures*. Collection Espaces Interculturels de l'ARIC. París: Editions de L'Harmattan. 398 p.
- COROMINES, J. (1965): *Estudis de toponímia catalana*. Volum I. Barcelona: Edicions Barcino.
- EPALZA, M. DE (1994), "Problemàtica de l'Islam amb la història", a *Actes de les Jornades de Girona "Sobre Interculturalitat"*. Volum II. Coordinador Francesc Carbonell. Girona: Fundació SER.GI. TRAMA. p. 73-75.
- GOLD, D. (1976), "Language as a criterion of Ethnic or Geographic identification: a preliminary note on an Occitan-Hebrew-Aramic-Spanish parallel", a *Cahiers n.º 5 du GRDFO*, Universitat de Montpellier.
- IBN KHALDUN, W. (1375), *La Muqaddima*. ("Prolegòmens" de l'obra *Kitab al Ibar*). Extractes traduïts per Jamel-Eddine Bencheikh i publicats per Georges Labica. Centre Pédagogique Maghrébin. Hachette. Alger, 1965. 207 p.
- MANYER, J. (1992), "Quan l'Islam truca a la porta". Fundació dels Serveis de Cultura Popular. Barcelona: Editorial Altafulla. p. 91-96.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1950), *Orígenes del español. Estado lingüístico de la península ibérica hasta el siglo XI*. Madrid: Ediciones Espasa Calpe. 592 p.
- PANOFF, M., i PERRIN, M. (1973), *Dictionnaire de l'ethnologie*. París: Ed. Payot. p. 97.
- PUIG-MORENO, G. (1991), "Attitudes et recherche identitaire des secondes générations d'immigrés en Catalogne", a *Identité Culture et changement social*. IIIème Rencontre de l'ARIC, Sherbrooke. Québec. París: Ed. L'Harmattan. p. 82-91.
- RODRIGO DE ZAYAS (1992), *Les Morisques et le racisme d'État*. Collection Les Voies du Sud. París: Editions de la Différence. 755 p.
- SALRACH, J.M. (1987), *El procés de feudalització, del segle III al segle XII*. Volum II, *Història de Catalunya*. Col·lecció en vuit volums dirigida per Pierre Vilar. Barcelona: Edicions 62. 490 p.
- SOLDEVILA, F. (1963), *Història de Catalunya*. Barcelona: Editorial Alpha. 1532 p.
—(1975): *Resum d'història dels Països Catalans*. Barcelona: Ed. Barcino.